

Оксана Юркова

**ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ
ІСТОРИЇ УКРАЇНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО (1924—1930 рр.)**

К. — Інститут історії України НАН України. — 1999. — 433 с.

Грушевськознавство як галузь історіографічних студій поповнилося дослідженням історії однієї з найважливіших наукових установ, організованих і очоленіх М. Грушевським у 1924 р., — Науково-дослідної кафедри історії України в Києві (НДКІУ), котре підготувала київська вчена, канд. іст. наук, науковий співробітник відділу історії України 20—30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України Оксана Юркова. Скажу відразу, що талановита, працьовита дослідниця збагатила монографією історичну науку в цілому і грушевськознавство зокрема.

У першому розділі приділено увагу аналізу історіографічної та джерельної бази дослідження. Скрупульозно розглянуто праці попередників авторки, у яких є хоча б згадка про НДКІУ. О. Юркова дійшла висновку, що про кафедру згадували і в зарубіжній, і в радянській, і в сучасній українській історіографії. Тобто факт її існування не замовчувався, але діяльність кафедри в комплексі не стала предметом спеціального дослідження, а відтак не було переліку співробітників, не визначено їхнього внеску до науки. Отже, можна констатувати, що авторка є до певної міри піонером у комплексному вивченні означеної проблеми. Огляд джерел, зроблений вченою, переконує у розлогості і різноманітності використаної джерельної бази. Це кільканадцять фондів українських та російських архівів, листи, спогади, щоденники, наукові праці співробітників кафедри та людей, що мали до неї відношення, документальні публікації останніх років, маловідомі документи діаспори.

Другий розділ книги є найоб'ємніший. Він складається з восьми підрозділів і присвячений всебічному вивченню організаційно-наукової та науково-виховної діяльності кафедри. У першому нарисі розглядається створення академіком М. С. Грушевським НДКІУ у Києві (березень—грудень 1924 р.). Цілком погоджуємося із авторським висновком, що протягом цього часу М. Грушевський, переборюючи академічні, бюрократичні труднощі, інтриги окремих вчених, зміг організаційно сформувати кафедру, розробити її структуру, скласти план наукової діяльності, набрати перших аспірантів. Дійсно, саме в цей період академіком закладено підмурівок його нової київської школи. Але, на нашу думку, на базі не лише кафедри, а всіх історичних установ, очоленіх ним. Кафедра стала навчально-виховним центром для талановитої, “охочої до праці молоді”, яка трудилася в історичних установах ВУАН. Аналізуючи хід організації М. Грушевським НДКІУ, а також її подальшу працю, авторка багато разів згадує численні

державні структури Народного комісаріату освіти, не пояснюючи їхніх повноважень. У зливі назв важко розібратися, що це за установи, як вони співвідносилися між собою, як діяли і впливали на організацію і діяльність НДКІУ. Чому саме вони визначали М. Грушевському, як діяти, кого брати аспірантом, кого призначати дійсним членом кафедри? Їхні функції необхідно було розкрити у кількох абзацах або подати в окремій таблиці чи схемі. До речі, використавши пояснення діяльності комуністичної бюрократії, дослідниця мала чудову нагоду принагідно показати, як тоталітарна держава маніпулювала наукою, препарувала і контролювала її. Як більшовицьке керівництво через зашифровані в мудрі слова важелі здійснювало адміністративний тиск на М. Грушевського (аж до повного розгону його установ), правове керування (нав'язування власних статутів) та фінансовий шантаж (в зарплаті, проплаті друку). Як ЦК КП(б)У через Раднарком-НКО-Укрнауку прищеплював (за словами П. Клепацького) Академії і установам М. Грушевського “бацилу комунізму”. Сливе, через те, що не означено ролі адміністративних структур, не зрозуміло, якими ж нормативними актами керувалася кафедра. Авторка, згадуючи про “Положення” від 1922 р., водночас зазначає, що Катеринославська науково-дослідна кафедра Д. І. Яворницького діяла вже з 1921 року.

Не з'ясовано і питання адміністративного підпорядкування НДКІУ. Зі змісту другого розділу книги випливає, що кафедра існувала в структурах НКО (Наукового комітету, а потім Укрнауки). В той же час авторка неодноразово пише, що НДКІУ була підпорядкована ВУАН. Отже, М. Грушевський, працюючи у ВУАН і створюючи при ній науково-дослідну кафедру, мав діяти через президію і правління Академії. Чому ж він вирішував усі питання в Харкові? Можливо, *da liegt der Hund begraben* його академічних конфліктів? Чому “самоуправство” М. Грушевського у випадку з Савченком та Грушевською викликало конфронтацію та скандал не в НКО, а саме у ВУАН? О. Юркова констатує, що академік найбільше обурювався втручанням Академії у внутрішні справи кафедри, “які знаходилися в компетенції лише Укрнауки”. То чому ж Укрнаука не зреагувала на цей факт так блискавично, як президія ВУАН?

Аналізуючи початковий етап організації НДКІУ, дослідниця прийшла до висновків, що кафедра стала першою установою, яку “дозволили створити” М. Грушевському, і що інституцію саме такого типу теж створив він. На нашу думку, НДКІУ як соціалістичну науково-навчальну структуру М. Грушевському “невимушено” нав'язали. З боку Грушевського це не був контрплан, а радше, компроміс, поступка владі. Він вирішив прийняти кафедру як вуаль, за якою діятиме його УСІ. Тому перший проект структури НДКІУ, поданий 11 квітня, цілком відповідав проекту УСІ, зачитаному на Спільному зібранні Академії 14 березня. Ні Н. Полонська-Василенко, ні П. Клименко не помилялися, коли писали, що НДКІУ М. Грушевського була продовженням кафедри М. П. Василенка. Вони мали на увазі соціалістичну установу, структурну одиницю НКО. Так і було насправді. Але організаційно, кадрово, ідейно це, звичайно, були дві великі різниці.

У наступному підрозділі вивчається організаційно-структурна еволюція кафедри в 1925—1930 рр. На підставі аналізу внутрішньої документації кафедри та листування її керівництва з директивними органами О. Юркова констатує, що протягом 1925—1927 рр. додатково до плану 1924 р. було створено нові підрозділи — Кабінет примітивної культури і підсекцію джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін. А в лютому 1928 р. М. Грушевський здійснив структурну реорганізацію НДКІУ,

розділивши її на два відділи — історії та примітивної культури і народної творчості. На думку авторки, яку вона підтверджує документально, ці зміни поступово мали вести до створення академіком двох науково-дослідних інститутів з відповідними назвами.

Водночас поза увагою залишилося надто важливе питання — внутрішня організація самої кафедри, а саме: як здійснювалося керування нею — авторитарно, демократично, колегіально, групою осіб? Н. Полонська-Василенко писала, що в установах М. Грушевського панувала дисципліна і порядок, яких не було в інших підрозділах Академії. Виникає запитання: яким шляхом це досягалося? Оксана Юркова згадує “Статут” кафедри 1926 р., не аналізуючи його змісту, а також називає керуючі органи НДКІУ, але хто до них належав, як вони діяли, як приймалися рішення, коли і як часто збиралися, не сказано. Не означено також, якою була періодичність засідань всієї кафедри і де вона знаходилася. Мені здається, що розкривши саме ці питання, авторці вдалося б спростувати звинувачення на адресу М. Грушевського в непотизмі, неколегіальності рішень та авторитаризмі. Адже й тоді, й пізніше вони сприймалися зовсім не анекдотом, а призводили до конфліктів. Звичайно, тут не варто нехтувати і складним характером самого М. Грушевського. А суцільні компроміси з владою ще більше ускладнювали нервову натуру вченого. Глорифікація академіка тут недоречна, бо означені моменти таки позначалися на керуванні кафедрою. Як приклад — той же випадок з Ф. Савченком та К. Грушевською. Щодо нього, то, на наш погляд, саме цей скандал був вирішальним у питанні реорганізації кафедри у лютому 1928 р. І слова О. Юркової, що цією реорганізацією М. Грушевський “унеможливував подальше втручання наукових співробітників у цілому в кадрові питання” (с. 64), утверджують у цій думці. Окрім того, реорганізація хронологічно наслідуює конфлікт, тобто впливає з нього. Означу, що з тексту монографії ясно не видно, як же зрештою було вирішено проблему переведення Грушевської та Савченка в дійсні члени кафедри і чому М. Грушевський не вжив оргвисновків щодо скаржників на нього в президію Академії.

Детально та глибоко вивчено О. Юрковою і питання підготовки на кафедрі аспірантів. Вперше в історичній науці вона показала, як практично здійснював М. Грушевський підготовку молодих учених, як впроваджував методику і методологію, властиву його школі, формував молоді кадри для цієї школи, дбав про її майбутнє. Внесу лише деякі уточнення. Не можемо погодитися з твердженням, що саме вихованці НДКІУ становили кадрову основу для історичних установ М. Грушевського. На наш погляд, кафедра була навчально-виховним, а не кадровим центром для історичних установ ВУАН. Здебільшого М. Грушевський спочатку перевіряв майбутніх аспірантів (окрім, звичайно, нав’язаних владою) на посадах штатних чи позаштатних співробітників комісії ВУАН, а вже потім брав на кафедру для підвищення їхнього науково-кваліфікаційного рівня. Можливо, саме в цьому і був зв’язок: НДКІУ при ВУАН. Як приклад — Асоціація культурно-історичного дослідження. В “Зверненні” 31 березня 1924 р. М. Грушевський підкреслив, що “дуже цінний матеріал на аспірантів” він знайшов “на скликаних засіданнях історичної секції і археографічної комісії”.

П’ятий підрозділ другого розділу монографії називається “Формування київської історичної школи М. С. Грушевського”. Оскільки авторка на початку нарису пише, що “НДКІУ стала базою для формування в Києві нової історичної школи” (с. 132), актуальне питання про школу М. Грушевського поставлено доречно і своєчасно. Як же воно розв’язується? Насамперед хочу зазначити, що не “з легкої руки професора

Л. Винара утвердилася назва “Київська історична школа М. Грушевського”. Професор Л. Винар пропонував вживати формулювання “Історична школа М. Грушевського в Києві”. А визначення “школа Грушевського” (саме в розумінні “київська”) стало вживатися ще з часів ювілею академіка 1926 р. і закріпилося під час горезвісних “дискусій” початку 30-х років. Для визначення, кого ж можна віднести до представників київської школи М. Грушевського, О. Юркова пропонує застосувати два критерії: педагогічний (зв’язок учитель — учні) і методологічний (спільність тем, форм і методів дослідження). При цьому вона вважає, що “характеристика будь-якої наукової школи починається із переліку її представників” (с. 135). Міркую так, що наукову школу характеризує найперше її внесок у науку, її новизна порівняно з іншими школами. Не збагнути до кінця, який же з критеріїв головний. Спочатку означено, що “визначальний педагогічний момент” (с. 137), а трохи нижче — “важливим... є якраз методологічний аспект” (с. 138). Дослідниця ретельно, по роках аналізує аспірантський склад кафедри в 1924—1929 рр., визначаючи, кого з них і за що вона вважає представниками школи М. Грушевського. Але, йдучи за запропонованим методом відбору, часто чинить суб’єктивно, бо одних вважає учнями Грушевського, а інших — за подібних умов — ні. Як аргумент — віддається перевага якомусь одному з критеріїв. Хоча, як ми зрозуміли, вони мають застосовуватися в комплексі. Усі “за” і “проти” (с. 141) мало переконують, чому саме цих вчених зараховано до школи Грушевського. Навіть не відчувається авторської впевненості у власній правоті. Це підтверджують такі дефініції, як “з огляду на обставини” (с. 154), “умовно” (с. 147), “із більшою долею впевненості” (с. 148), “вже без усілякої категоричності” (с. 160) можна зарахувати — ім’ярек — до школи М. Грушевського. Простого визначення, що академік “дуже впливав” (с. 146) на своїх учнів, мабуть, замало. Та й забагато умовностей. Подібна методика вразлива і з наукового, і з методологічного боку. І сама вчена, навівши подібні аргументи, зрештою констатує, що таким шляхом “визначитися із представниками київської школи М. Грушевського не так вже й легко” (с. 147).

Якщо скористатися запропонованими О. Юрковою критеріями (педагогічний і методологічний), то більшість названих осіб можна вилучити з списку. Візьмемо перший, педагогічний. Із перелічених ніхто не був студентом М. Грушевського і до нього вони потрапили завдяки іншим вченим. До того ж вони уже працювали науково або самостійно, або під керівництвом інших дослідників. Цей факт визнається авторкою. Дехто (Савченко, Грушевська, Шевченко) взагалі не були аспірантами кафедри. Науковим керівником (єдиним) академік був у Гавриленка, Глядківського, Євфимовського, Косташука, Павлика і Юркевича. Із них захистили промоційну працю Глядківський (з етнології), Павлик і Юркевич (з історії). Отже, коли суворо дотримуватися педагогічного критерію, М. Грушевський у київський період підготував лише трьох вчених. Оцінюючи аспірантів і співробітників М. Грушевського за методологічним принципом, ми побачимо, що майже всі вони прийшли на кафедру з власними темами, здебільшого вже сформованими вченими, з публікаціями, з своїми поглядами на історію, з методикою праці. Аналізуючи їхні твори, авторка монографії сама доходить висновку, що “праці науковців НДКІУ в більшості своїй наближалися до студій істориків-марксистів” (с. 297). Багато темних моментів у наукових біографіях названих авторкою співробітників М. Грушевського теж не дають підстав для остаточної упевненості в їхній вірності вчителю. Більшість із них згодом заперечувала, що вони є учні

М. Грушевського. І це була правда — учнями його вони не були. Мабуть, для визначення школи потрібні інші критерії, ніж ті, які запропонувала Оксана Юркова. Бо йдеться саме про наукову школу, а не школу, де навчаються і навчають (учні—вчителі). Мені здається, що в монографії йдеться про визначення найближчого гуртка співробітників Грушевського, на котрих він впливав або педагогічно (навчаючи), або методологічно (історіософськими засадами).

У шостому підрозділі другого розділу дослідниця вивчає археографічну діяльність кафедри. Вона визначає її в двох напрямках: польові фольклорно-етнографічні експедиції, котрі вела Асоціація культурно-історичного дослідження під керівництвом К. Грушевської, і археографічна праця, в основному в “Древнехранилище РСФСР” (тепер — РГАДА) під керівництвом М. Грушевського. Цей другий напрям полягав в евристичній (пошуковій) роботі і в едиційній (видавничій) діяльності.

Грунтовно, зі статистичними викладками і таблицями, детально аналізується в монографії і видавнича діяльність НДКІУ. Вона дійсно вражає. За кілька років діяльності кафедри її співробітники випустили 3 томи “Студій з історії України”, 8 випусків “Первісного громадянства...” та 6 окремих відбитків промоційних праць аспірантів (О. Баранович навіть у 2-х томах). Ці видання віддзеркалили успіхи київської школи М. Грушевського поряд з іншими виданнями, редагованими ним, і були виконані на належному європейському науковому рівні.

Надзвичайно цінний, інформативно насичений підрозділ “Ліквідація кафедри та подальша доля її співробітників”, на наш погляд, побудований дещо невдало. Про саму ліквідацію сказано лише одним уступом, а далі йдуть біографії співробітників кафедри після 1930 року. Дані дуже важливі, майже всі дослідницькі, наповнені новими фактами на підставі переважно архівних матеріалів. Але вони не вписуються в хронологічні рамки монографії (на титулі — 1924—1930 рр.) і порушують архітектоніку книги: з монографії вона перетворюється на енциклопедичний довідник. Варто було б біографії перенести в “Додаток 6”, а після них подати друковані на кафедрі праці вчених. Об’єм книги лишився б той же. А ось про ліквідацію необхідно було сказати більше. Авторка дослідила колись недоступні і невивчені архіви і, мабуть, могла б сказати більше за тих, хто писав про погром школи М. Грушевського раніше.

В третьому, останньому, розділі монографії Оксана Юркова аналізує внесок співробітників кафедри в дослідження української історії. Порівняно з іншими, цей розділ більш теоретичний та історіографічний. В ньому зустрічаються такі поняття, як “схема” (історична, історії України, історії українського народу) та “концепція” (загальна, українського історичного процесу, безперервного історичного розвитку України) без означення, що авторка розуміє під цими термінами. Конкретно не йдеться ні про саму схему М. Грушевського, ні про її вплив на представників його школи. А саме тут мало б прозвучати, як же академік “дуже впливав” на своїх учнів.

У монографії визначено провідні напрями досліджень співробітників кафедри, розкрито основні методи, які вони застосовували, проаналізовано праці, присвячені соціально-економічним процесам в Україні в XVII — на початку XX ст., політичній історії України, розглянуто етнологічні, культурологічні та літературознавчі твори. Авторка дійшла висновку, що в дослідженні соціально-економічної історії України науковці НДКІУ в переважній більшості, аналізуючи ті чи інші явища, доводили класове розширення населення, застосовували марксистську термінологію. У

вивченні політичної історії співробітники кафедри основну увагу сконцентрували на двох періодах: Хмельниччина разом з другою половиною XVII ст. (мабуть, це пов'язано з підготовкою чергових томів “Історії України-Руси”), та XIX — початок XX ст. (головно на політичних організаціях та революційних рухах). О. Юркова констатує, що дослідників політичної історії України на кафедрі було мало, і їхні праці кількісно не могли перевершити соціально-економічну тематику. Що ж до етнологічних питань, то коло досліджень співробітників кафедри є дуже великим. Це теорія і практика етнології, фольклористика, літературознавство, культурологія, освіта, книгознавство, театрознавство). На думку авторки, співробітники-етнологи успішно оволоділи соціологічним методом дослідження, що дозволило їм зробити вагомий внесок у науку, збагатити її відкриттями. Хоча, як нам здається, пані Оксана взяла для аналізу забагато праць — не лише надрукованих кафедрою, а й публікації співробітників у багатьох часописах та збірниках. Варто було обмежитися “Студіями”, “Первісним громадянством” та промоційними працями. Бо перелік зашкодив більш детальному розгляду основних кафедральних здобутків. Аналізуючи праці учнів М. Грушевського, авторці варто було б більше визначити, як же методологічно впливав на них вчитель, де саме, як же вони “виправдали його надії”, що, власне, і дало їй підстави зарахувати означених вчених до київської школи.

В прикінцевих висновках підбито підсумок досліджень і констатовано, що НДКІУ відіграла визначну роль у системі історичних установ М. Грушевського, в розвитку національної історіографії і в житті кожного співробітника. Цікаве авторське спостереження, що пізніші праці деяких вчених (М. Ткаченка, О. Барановича) були науково навіть слабкішими, ніж їх праці, виконані на кафедрі.

До основного тексту долучено шість інформативних додатків: структура кафедри, її персональний склад, короткі біографічні дані співробітників, промоційні студії аспірантів, участь кафедралів у роботі ВУАН та навчальних закладів і список праць співробітників. Не завадило б додати і хронологію діяльності кафедри від часу її створення до моменту ліквідації.

На сторінках монографії Оксана Юркова багато полемізує з такими дослідниками, як П. Сохань, Р. Пиріг, С. Кіржаєв, В. Заруба, Л. Винар, В. Ульяновський, Л. Савенок, висловлюючи цілу низку нових, слушних ідей та пропозицій. При цьому аргументує власну позицію опертими на джерела фактами. Отже, вона має власну думку у проблемі, вільно оперує складним джерельним матеріалом. Як наслідок — О. Юркова уточнює деякі неточності в публікаціях С. Білоконя, О. Боряк, І. Дивного, В. Заруби, А. Санцевича, В. Дядиченка, В. Сарбея та ін. Проте і вона не уникала помилок — вільних і невільних. Слово “грушев'янці”, вживане у лапках і навіть без них, в контексті власне авторського академічного викладу звучить аномалією, “віддає душком” пріснопам'ятних дискусій 30-х років. Від нього, мабуть, варто відмовитися, воно не гідне цитування. Потрібно вилучити і русизми, об які іноді спіткаєшся при читанні: “вклад” (с. 266, 433), “доклад” (с. 57, 124), “Наркомпрос” (с. 69, 327), “Главпрофобр” (с. 37), а також кальку: “кінець-кінцем” (с. 91), “однести” (с. 147), “арештовані”, “неопосередкованим” (в значенні “безпосереднім”) (с. 156), та архаїзми — “під орудою”, “виученики” (с. 130). Потребують редакторської правки речення зі словосполученнями на зразок “широкоформатна діяльність” (с. 194, 322), “позбираний колектив” (с. 113), “завзято опрацьовував теми” (с. 164), “притягнення до праці в кафедрі” (с. 98, 101), “кафедра під рукою М. Грушевського” (с. 268), “П.А. Кия-

ниця не був “темною кобилою” (с. 155), “не знали спочинку на кафедрі” (с. 113). В деякі назви потрібно внести уточнення: “Ухтіжемлаг” чи “Ухтіжевлаг” (с. 220), “Грошевий” чи “Денежний” стіл (с. 186). На окремих сторінках трапляються повтори, на с. 202 відсутній курсив, передбачений приміткою, а на с. 371 випав рядок (чи два) назви книги Г. Брасюка. Частенько трапляються і просто друкарські та коректорські помилки. Звичайно, ці похибки аж ніяк не впливають на зміст. Та краще, щоб їх не було.

Насамкінець зазначимо, що, хоча книга і є цінною та змістовною монографією, вона все ж (за словами самої авторки) лише перша спроба висвітлити цю проблему і не вичерпує всіх питань (с. 325). Тому побажаємо Оксані Юрковій наснаги, праці і терпіння, щоб довершити цей хороший твір, вдосконаливши його зміст, видрукувати книгу другим виданням, значно більшим накладом, кращою поліграфією, з ілюстраціями та портретами. Власне, як того й заслуговують люди, котрі організували кафедру.

В.М. ЗАРУБА (Дніпропетровськ)